

Whītiki Aotearoa: Ngā akoranga o te KOWHEORI-19 kia takatū ai a Aotearoa mō tētahi mate urutā ā muri ake

Kupu whakataki

I te marama o Pēpuere 2023, i tono mātau ki a koe kia tukuna mai ō wheako mō te KOWHEORI-19 hei āwhina i a mātau ki te ako mai i te urupare a Aotearoa ki te KOWHEORI-19 me te whakarite mahere mō ngā rā e heke iho. Kei te hiahia mātau ki te whakaatu ki a koe ngā akoranga o te wāhanga tuatahi o te Uiui KOWHEORI-19 mō te mate urutā me te urupare a tō tātau whenua.

I tonoa mātau ki te rapu mōhio mai i te urupare a Aotearoa ki te KOWHEORI-19 kia noho takatū ai mō ngā mate urutā kei tūpono pā mai ā muri ake. I tua atu i te tono mō ō wheako, i hui anō mātau me ngā kaiwhakatau tikanga matua, pērā i te Pirimia o mua a Jacinda Ardern, ā, i kōrero ki ngā tāngata me ngā whakahaere, tae atu ki ngā tari Kāwanatanga, ngā kaiwhakarato hauora, me ngā pakihī, puta noa i Aotearoa mō ō rātau wheako i te wā o te KOWHEORI-19. I whiwhi hoki mātau i ngā whakaaturanga ā-tuhi mō te mate urutā, pērā i ngā pepa rangahau me ngā tuhinga i whakaputaina e te Kāwanatanga.

Te wāhanga tuatahi o te Uiui:

- Tata ki te 400 ngā hui i whakahaerehia
- I hui me ngā tāngata neke atu i te 1600 me ngā whakahaere tata ki te 250
- Neke atu i te 133,000 ngā whārangi o ngā whakaaturanga i kohia
- Tata ki te 13,000 ngā tāpaetanga kōrero tūmatanui i tae mai

I tirohia e mātau ngā wāhanga hira o te urupare a Aotearoa ki te mate urutā, pērā i ngā noho rāhui, ngā mana rongoā āraimate, me te MIQ. I kite mātau i te ahua o te tiaki a ngā tāngata i ō rātau hauora, te utu i ā rātau nama, te tiki kai, te whai tonu i tō rātau mātauranga. I rongo mātau mō te āhua o te tuku kōrero a te Kāwanatanga ki te tangata mō te KOWHEORI-19 me te āhua o tā rātau whakatau tikanga.

I tirohia e mātau:

- Te whakarite a te Kāwanatanga kia takatū mō te mate urutā
- Te rautaki whakakore KOWHEORI-19 a te Kāwanatanga
- Ngā noho rāhui
- Ngā pae whenua me te noho taratahi
- Te pūnaha hauora
- Ngā pānga ōhanga
- Ngā pānga pāpori
- Te rongoā āraimate
- Ngā mana

Te tiroiro anō ki te mate urutā KOWHEORI-19

I tirohia anō e mātau te pānga o te mate urutā ki a Aotearoa, ā, i pēhea te urupare a te Kāwanatanga ki te KOWHEORI-19.

Ina whakaritea ki ētahi atu whenua, i tino pai te tiaki a Aotearoa i tōna iwi mai i te huakita me te whakarite i ngā pānga o tētahi mate urutā, otirā i ngā wāhanga tōmua o te urupare. He iti iho ō tātau matenga i te KOWHEORI-19 i ētahi atu whenua OECD, otirā i poto ake te wā i pau i a tātau ki ngā noho rāhui i ētahi atu whenua. I noho iti te pāpātanga koremahi, ā, he poto ake te wā i te ngaro ā tātau ākongā mai i te kura i ētahi atu whenua taurite. He mea hira te urupare tere me te whakapau kaha a ngā tāngata, te kawa mataaho, ngā whakahaere me ngā hapori huri noa ki te whakatutuki i ēnei angitu.

I ohore te pā mai o te mate urutā KOWHEORI-19 ki a Aotearoa, pērā i ētahi atu whenua. Kāore tātau i te takatū mō tētahi mate urutā pēnei, ā, he nui ngā piki me ngā heke. Ehara i te mea i tino tika rawa atu te urupare, ka mutu he maha ngā āhuatanga e tika ana me pai ake, ā, ka taea e tātau ā-motu nei te whakapai ake ki te tūpono pā mai he mate urutā ā tōna wā.

Te noho takatū me te tuku whakatau pai

Pērā i ētahi atu whenua, kāore a Aotearoa i takatū mō tētahi mate urutā pērā i a KOWHEORI-19. He maha ngā tikanga a te Kāwanatanga e tika ana kia tōtika ai te urupare i te tīmatanga engari mēnā i takatū ake ka pakari tonu puta noa i te mate urutā.

I tau i te Kāwanatanga ngā whakatau uaua ahakoa ngā āhuatanga tē mōhiotia, ā, i pai te tuku kōrero i te tīmatanga o te mate urutā, engari mēnā i pai ake ngā whakaritenga ka pai hoki i te roanga atu o te wā.

- Kāore a Aotearoa i te reri mō te nui o te KOWHEORI-19, engari i tahuri mātau ki te whakatūtaki i te raruraru.
- I tīmata te Kāwanatanga me tētahi rautaki mārama engari e tika ana me pai ake i te roanga atu o te mate urutā.
- Me pai ake te Kāwanatanga ki te tino mahi tahi me ngā pakihi, ngā iwi me ngā hapori.

- I kaha te whakapau werawera a te hunga e tika ana puta noa i te Kāwanatanga kia hohoro ai te urupare ki te KOWHEORI-19 – puta noa i ngā tari maha, i ō tātau paewhenua, i tō tātau rāngai hauora, i ō tātau whakanōhanga noho taratahi, ā, i roto i ō tātau hāpori.

Ngā noho rāhui

I āwhina ngā noho rāhui i te tīmatanga o te mate urutā, ahakoa ētahi uauatanga ki te whakatū me te aha i tino uaua mō ētahi tāngata. Mēnā ka pai ake ā tātau tikanga hauora tūmatanui, pērā i te whaiwhai i te pātanga, kāore pea tātau e mate ki te tino whakamahi i ngā noho rāhui i ngā mate urutā ā muri ake.

- I āwhina ngā noho rāhui ki te ārai atu i te KOWHEORI-19 i te tīmatanga.
- I reira anō ngā uauatanga mō te whakatū me te whakahaere i ngā noho rāhui.
- I tino uaua ake ngā noho rāhui mō ētahi tāngata i ētahi atu.
- I tino hira te wāhi ki ngā iwi me ngā rōpū hāpori mō te tautoko i te tangata i ngā wā noho rāhui.
- Mēnā i nui ake te whakapau moni me te wā ki ētahi atu whakaritenga hauora tūmatanui (pērā i te whaiwhai i te pātanga) kāore pea e maha rawa ngā noho rāhui ā muri ake.

Te kati i te paewhenua

I tino whaitake te kati i te paewhenua mō te ārai atu i te KOWHEORI-19 i Aotearoa, ahakoa i uaua mō ngā tāngata tokomaha. Ko ētahi o ngā uauatanga ko te iti rawa o ngā whakanōhanga MIQ, arā kāore i taea e ngā tāngata o Aotearoa te hoki mai ki Aotearoa ina hiahia rātau.

- I āwhina te kati i te paewhenua ki te ārai atu i te KOWHEORI-19.
- I uaua te katinga o te paewhenua ki ngā tāngata tokomaha.
- He nui ngā uauatanga o te whakatū me te whakahaere MIQ – pērā i te iti rawa o ngā rūma mō ngā tāngata katoa i hiahia hoki mai ki Aotearoa.
- He whakatutukitanga nui te whakatū tere i te MIQ.

Te ratonga hauora i roto i te mate urutā

Kāore te pūnaha hauora i te takatū mō tētahi mate urutā, ā, i pēhia nuitia ngā kaimahi me ngā kaiwhakarato hauora e te mate urutā. I tutuki i ngā mahi a te Kāwanatanga te pupuri i te pūnaha hauora kia kore ai e tino āpurua e te KOWHEORI-19, engari i nui ake te whakararua o te āhei atu a te tangata ki ngā ratonga hauora nā tērā.

- Kāore te pūnaha hauora i te takatū mō tētahi mate urutā.
- Nā ngā mahi a te Kāwanatanga kāore i āpurua te pūnaha hauora.
- Arā anō ngā utu nui o ēnei mahi, pērā i te kore i āhei o te tangata ki te kite i ō rātau whānau i te hōhipera.
- I nui rawa te whakararua o ngā ratonga hauora noa.
- I tino hē kē atu i te mate urutā ngā raruraru ake o te pūnaha hauora.

Ngā huringa pāpori me ngā huringa ōhanga

I āwhina te urupare a te Kāwanatanga ki te aukati i ngā matenga me te tiaki i te tangata. Engari, i nui ake te pānga o te mate urutā ki ētahi tāngata ake i ētahi atu, pērā i te hunga i kore mahi, kāore rānei i whiwhi i ngā tautoko e tika ana ki a rātau.

- He nui te whakarato a te Kāwanatanga i ngā tautoko pāpori me te ōhanga whaitake.
- I tino hē kē atu i te mate urutā ētahi raruraru pāpori me te ōhanga onāiane.
- I tino hē kē atu te mate urutā mō ētahi tāngata i ētahi atu.
- Kāore anō kia mutu te KOWHEORI-19 mō te maha o ngā tāngata, me whiwhi tautoko tonu rātau.

Te rongoā āraimate

Me kī, i tika te hātepe mō te whiwhi me te whakaae ki tētahi rongoā āraimate mō Aotearoa. I uaua te hōrapa i te rongoā āraimate engari i tutuki pai, ahakoa i roa rawa te toro atu ki ngā iwi Māori maha me ō ngā Moutere.

I kite mātau:

- Neke atu i te 6500 ngā tāngata i ora i ngā rongoā āraimate, ā, neke atu i te 45,000 tāngata kāore i uru ki te hōhipera.
- I tika te hātepe mō te whiwhi me te whakaae ki tētahi rongoā āraimate.
- He nui ngā mahi ki te hora i te rongoā āraimate, ā, i whiwhi te nuinga o ngā tāngata i ngā pota āraimate e rua i te pito o te tau 2021.
- He roa rawa te wā mō te whakawhiwhi i ētahi rōpū whakaraerae ki ō rātau rongoā āraimate, i te mea he tōmuri rawa te whakauru mai i ngā kaiwhakarato hauora Māori me ō ngā Moutere ki te hōrapa i te rongoā āraimate.
- Ko ētahi o ngā pūtake ko te matawaenga a ētahi ki te whiwhi rongoā āraimate, i uaua te toro atu, kāore rānei i hiahia.

Ngā mana

I whakaturehia e te Kāwanatanga te whiwhi aromatawai KOWHEORI-19, te whaiwhai i te pātanga, te mau ārai kanohi, me te rongoā āraimate i raro i ngā āhuratanga tauwhāiti me ētahi wā o te mate urutā. Ko te maha o ēnei mana he tōtika, engari i reira anō ētahi raru mō te whakatinana. Ko ngā mana tētahi o ngā wāhanga i tino tohea o te urupare a te Kāwanatanga ki te KOWHEORI-19.

- I uaua ngā mana, ā, i taukumekumetia ētahi.
- He tōtika ngā mana aromatawai, te whaiwhai i te pātanga, me te ārai kanohi, engari ka taea te whakapai ake te whakatinananga i ngā mate urutā ā muri ake.
- He tōtika te whakauru mai i ētahi mana rongoā āraimate e ai ki ngā mōhiohio e wātea ana i te tau 2021.
- I whānui rawa te whakaū i ētahi whakaritenga wāhi mahi, mahi me te rongoā āraimate, ka mutu he roa te noho a ēnei, i whakararu i te tangata me ngā whānau, ā, i tōtara wāhirua ai te iwi.

Ngā mea i rongō mātau i a koe

Tēnā rawa atu koutou katoa i whakaputa mai i ō koutou wheako mō te mate urutā KOWHEORI-19. I āwhina ō koutou wheako, i te taha o ngā hui i whakahaerehia e mātau me ngā whakaaturanga i kohia e mātau, ki te tātari i te urupare a Aotearoa ki te mate urutā, te whakamōhio i ā mātau kitenga, me te tuku tūtohutanga mō te anamata. I hiahia mātau ki te tuku i tētahi whakarāpopototanga o ā koutou kōrero mō ō koutou wheako mō te KOWHEORI-19.

Koinei ngā mea i rongō mātau:

- He pai te mahi a Aotearoa i te tīmatanga, engari i kore haere te ngākau titikaha i roto i te wā.
- Me pai ake te takatū a Aotearoa, ā, me mahi ngātahi te Kāwanatanga whānui.
- I wehewehe ngā whakaaro o te iwi mēnā he mea pai ngā noho rāhui.
- Me ngāwari ake ngā noho rāhui, ā, me whakamahi anake i ngā āhuatanga mutunga mai.
- Me tere ake te kati a te Kāwanatanga i te paewhenua.
- Me whakaae te noho taratahi i te kāinga.
- Me ngāwari ake, me tika ake te MIQ.
- Me haere tonu ngā ratonga hauora kōhukihuki i ngā wā katoa pērā i ngā tātāritanga mate pukupuku.
- Me nui ake te haumi a te Kāwanatanga ki te pūnaha hauora.
- Me kī i rongō ngā tāngata i ngā tautoko mō ngā uauatanga ōhanga me te pāpori.
- I rongō tonu ngā tāngata i ngā pānga o te mate urutā, pērā i te pikitanga o ngā utu me ngā wehenga ā-pāpori.
- I puta i ngā tāngata ā rātau whakamoemiti mō te āhei atu ki ngā rongō āraimate, ahakoa i kī rātau me tere kē ake te whakarato.
- I kī ētahi tāngata kāore i rawaka ngā mōhiohio mō rātau ki te whakaae ki te rongō āraimate.
- I tino wehewehe ngā tāngata mēnā he mea pai ngā mana, ā, mēnā me whakamahi anō, kāore rānei.

Te anga whakamua me te takatū mō te anamata

E kore tātau e mōhio āhea rawa ka pā mai anō he mate urutā, he pēhea rānei tōna āhua, engari kei reira tonu ngā mahi hei whai mā tātau ā-motu nei kia takatū ai, kia puta ai ō tātau ihu i te mate urutā whai ake ina tae mai.

Me tīmata tātau ki te waihanga i tētahi urupare mate urutā pakari ināiane tonu. Me mātua whakarite tātau kei te takatū ia wāhanga o Aotearoa, ā, me te whakarite ka taea e te Kāwanatanga me ngā hāpori puta noa i te motu te mahi ngātahi ina tae mai anō he mate urutā.

Kua takoto i a mātau ngā tūtohutanga ki te Kāwanatanga mō ngā mea me oti i a rātau ināianeī kia takatū ai mō ngā mate urutā ā muri ake, ā, mēnā mea ka taea e rātau kia puta ai tātau. Ko ā mātau tūtohutanga:

- Te waihanga i tētahi mahere mate urutā e mahi ngātahi ai ngā tari Kāwanatanga.
- Me mātua whakarite kei te takatū ngā rāngai hauora, pāpori, ōhanga, mātauranga, me te ture mō ngā mate urutā ā muri ake, ā, kia puta hoki ō tātau ihu.
- Te waihanga i tētahi rōpū i roto i tētahi tari kāwanatanga ki te whakahaere i ngā whakaritenga a te kāwanatanga mō ngā mate urutā.
- Me mātua whakarite e aro ana tā tātau urupare mate urutā ki te tangata – te āta mahi tahi me ngā hapori me ngā whakahaere puta noa i Aotearoa.
- Kei roto ko ngā mātanga o te hanga mahere mate urutā me ngā urupare ka tiaki i ngā tika tangata me te āwhina kia aro atu ki ngā putanga wā roa.
- I ngā mate urutā ā muri ake, me whakarite ka whakarongo te Kāwanatanga ki ngā māharahara mai i te motu whānui, ā, kia mārāma hoki rātau mō ngā pūtake o ā rātau whakatau.

Ka aha ināianeī?

Kua whiwhi te Kāwanatanga i tā mātau pūrongo, ā, kei roto ko ngā mea katoa kua kōrerohia i tēnei ataata. Kei te whiriwhiria e te Kāwanatanga ā mātau tūtohutanga, ā, ka whakatau me pēhea e whakamahia ai ā mātau kitenga kia takatū ai tātau.

Ka puta i te Wāhanga Tuarua o te Uiuī KOWHEORI-19 he pūrongo anō mō ētahi atu take, pērā i te haumarū o te rongōā āraimate, ā, ka whiwhi i te Kāwanatanga ā te 2026.

Tēnā rawa atu koe, otirā koutou katoa i tautoko i tēnei Uiuī.